

ADANA ERMENİ OLAYLARI (1909)

Remzi KILIÇ[*]

Hüseyin Klavuz**

Özet: Ermeniler, Çukurova bölgesinde, özellikle Toroslar'da bir Kilikya Ermeni Krallığı kurmak için faaliyete geçmişlerdi. Bu iş için yabancı devletlerin desteğinde, Ermeni terör örgütleri silahlanarak Adana, Kozan, Haçın, Feke gibi kentleri kendilerine hedef seçmişlerdi. Osmanlı devletinin git gide zayıfladığını fırsat bilerek, Rusya Çarlığı, Fransa Krallığı ve İngiltere Krallığı'nın tahrik ve katkılarıyla Doğu Anadolu'da olduğu gibi Çukurova sahasında da isyan ve eylemlere yönelmişlerdir.

Ruslar, uzun zamandır Akdeniz'e çıkmak için Ermenileri bu hususta kışkırtmışlar ve Ermeniler de bu duruma gönüllü alet olmuşlardır. Kilikya yabancı devletlerin sömürgecilik emelleri uğruna müdahale edebilecekleri ve kontrol sağlayabilecekleri bir saha idi. 1890'da çıkan Maraş-Zeytun Ermeni isyanı gibi, Ermeniler için benzerini Adana'da da yapacakları bir isyanla Kilikya'da kurmak istedikleri Ermeni Krallığı'na bir başlangıç olacaktı. Türk- Ermeni ilişkileri yüz yıllar boyu müspet bir şekilde devam etmiş iken, sonradan bu ilişkiler ne yazık ki, bozulmuştur. Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni terör örgütleri, yabancılardan aldıkları silah ve lojistik destekler ile bölgede faaliyetlerine başlamışlardır.

1909 yılında Adana ve havalisinde cereyan eden Ermeni isyanları ve olayları; yol kesme, karakol basma, sivil insanları katletme, arazide yangın çıkarma, her türlü tedhiş ve terör biçiminde eylemler, her geçen gün sürekli artırılmıştır. Bu bildiri de basın yayın belgeleri başta olmak üzere, tarihi vesikalar çerçevesinde bir sunum gerçekleştirilecektir. Çukurova'da meydana gelen Ermeni olaylarını ve terör faaliyetlerini içeren kaynaklardan ve

özellikle Adana'da çıkan mahalli gazeteler, basın bildirilerinden yararlanarak bu dönemde ortaya çıkan olayları değerlendireceğiz. Adana başta olmak üzere Çukurova insanın feraseti ve cesareti ile Kilikya Ermeni Krallığı kurulamamıştır. Bu konular ayrıntılı olarak belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Ermeni olayları, Çukurova, Kozan, Haçın, Türkler.

ARMENIAN OUTBREAKS IN ADANA (1909)

Remzi KILIÇ (Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölüm Başkanı,)*

*Hüseyin Klavuz** (Uzm. Hüseyin Kılavuz, Niğde Yavuz Sultan Selim Anadolu Lisesi Öğretmeni.)*

Abstract:

Armenians started to rustle to found an Armenian Kingdom of Cilicia in Çukurova region, specifically around Taurus Mountains. For this purpose, with the support of foreign countries, Armenian terror organizations are armed and they targeted cities such as Adana, Kozan, Haçın, Feke. By taking advantage of weakening of Ottoman state, they began to attacks and riots in Çukurova similar to East Anatolia with the provocation and assistance of Russian Tsardom, Kingdom of France and Britain.

In this respect, Russians encouraged Armenians for a long time to reach Mediterranean and Armenians voluntarily become an instrument to this. Cilicia was a field that foreign countries can intervene and take control for their colonial purposes. Similar to Armenian riot of Maraş-Zeytun in 1890, a riot in Adana would be start to an Armenian Kingdom that they want to

found in Cilicia. While Turkish-Armenian relations have remained positive for centuries, unfortunately, this relations worsened later. Armenian terror organizations such as Tashnak and Hinchak began to outbreaks in the region with the weapons and logistic support they obtained from foreigners.

In 1909, in Adana and the surrounding area Armenian riots and outbreaks, incidents in the form of road robbery, raids on headquarters, slaughter of civilians, setting fire at rural areas, any kind of terrorization and threat are raised day by day. In this paper, a presentation will be made using historical documents especially press publications. By benefitting from sources and specifically from local newspapers and press releases including information about Armenian outbreaks and terrorist actions in Çukurova we will evaluate the incidents occurred that time period. With the bravery and foresight of the people of Çukurova and mainly Adana, Armenian Kingdom of Cilicia could not be founded. Those issues will be explained in detail.

Keywords: Adana, Armenian outbreaks, Çukurova, Kozan, Haçın, Turks.

Giriş:

Ermeni komiteleri Hınçak ve Taşnak kurulduktan kısa bir süre sonra Çukurova bölgesinde de isyan çıkarmak için girişimlere başlamışlardı. 9 Ağustos 1892 tarihinde Marsilya ve Londra Ermeni komiteleri tarafından Adana Ermeni marhasalığına Çukurova isyanının nasıl gerçekleşeceğini belirten bir mektup gönderilmişti. İhtilal için bölgede hazırlıklar yapılmasını, ihtilalden bir gün önce Kıbrıs İngiliz komitesi aracılığı ile Avrupa'ya telgraf çekilerek ihtilalin bildirilmesini istemişlerdi. Ayrıca ihtilali desteklemek için Avrupa'dan da komitecilerin katılacağı ve bunların Çukurova'ya ne şekilde

gelecekleri bildirilmekteydi[2].

Ruslar uzun vadede Akdeniz'e çıkmak için bu hususta Ermenileri kışkırtmışlar ve kullanmışlardır. Bu amaçla öteden beri, Adana ve çevresi ile Maraş, Haçın, Sis (Kozan) gibi bölgelerde Ermeni nüfusunu yoğunlaştırmaya çalışmışlardır. Fransızlar Kilikya'nın verimli tarım arazilerinden yararlanmak ve yöreyi sömürgeleştirmek için Ermenileri kullanmışlardı. Fransa bölgeye yerleşebilmek için Ermenilere bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kuracağını vaat etmiştir. Avrupa devletlerinin bu şekilde Ermenileri kışkırtmaları özellikle Ermeni komitelerini cesaretlendirmiştir. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından evvel bölgede komitelerin faaliyetleri artmaya başlamıştır[3].

Bulgaristan, Avusturya, Sırbistan, Girit isyanları ve iç kargaşalıklar, Ermeni komiteleri için iyi bir fırsat doğurmuştu. Ermeniler Çukurova'da bir isyan çıkarmaları halinde bölgeye yabancı müdahalesi sağlanır, Batı devletleri Mersin limanına asker çıkarırlar, Kilikya bölgesi böylece Ermenilere verilebilirdi[4]. Çünkü burası yabancı devletlerin sömürgecilik emelleri doğrultusunda müdahale edebilecekleri bir bölgeydi[5]. Eski Zeytun isyanlarında olduğu gibi tertipli bir isyan çıkarmak istiyorlardı. Bunun için Ermeni komitelerinin en kuvvetli faaliyetleri bu bölge üzerine yayılmıştı[6]. Türkler vaktiyle Zeytun Ermenilerinin çıkardıkları isyan için yaptıkları organizasyon ve teşkilattan dolayı bu millete olan güvenlerini yitirmeye başlamışlardı[7]. Ermeniler ise Zeytun isyanında başaramadıkları yabancı müdahalesini Çukurova'da başarmayı ve devletlerini kurmayı planlamaktaydılar. Bu sebeple sistemli bir şekilde çalışmaya başlamışlardı.

1. Meşrutiyet'in ilanı ile Ermeniler oluşturulan hürriyet ortamından yararlanarak oldukça geniş yetkilere sahip olmuşlardı[8]. Buna rağmen ülkede egemen olan iyimser hava bozulmaya başlamıştı. 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan ediyor, ertesi gün Avusturya-

Macaristan, Bosna-Hersek'i ülkelerine kattığını bildiriyor, aynı gün Giritliler kendilerinin Yunanistan'a bağlandıklarını açıklıyorlardı. Bu yeni gelişmeler, dış ülkelerdeki kimi Ermeni tahrikçilerini Ermeni emellerinin sağlanması yolunda yine harekete geçiriyordu[9].

Özellikle Ermeniler, kendilerine verilen daha geniş özgürlükten faydalanıyor, "ilk aşamada kendilerini savunmak" daha sonra da "hak iddialarını saldırgan biçimde sağlamak" amacıyla, ülkeye kolayca silah ve mermi sokabiliyorlardı. Bu iş için kullandıkları yollardan biri Kıbrıs adası idi. Vaktiyle Kıbrıs'ta ticaret ve tercümanlık yapan Ermeniler, diğer bölgelerde olduğu gibi ada da her türlü özgürlüğe sahip bulunuyordu[10].

Kıbrıs 1878'de Osmanlı devletinin elinden çıkıp, İngilizlerin kontrolüne geçtikten sonra adeta Ermeniler tarafından bir üs haline getirilmiştir. Ermeni Hınçak komitesi 1888 yılında burada bir şubesini açarak faaliyetlere başlamıştır[11]. Kıbrıs'ta 1890'larda 1500 civarında Ermeni yaşamaktaydı ve bunların çoğu ipsiz sapsız Ermenilerdir. Bu Ermeniler, Osmanlı devletinin güney sahilleri ve özellikle Adana için bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı[12].

Kıbrıs'ta yetiştirilen komiteciler Arsus, Payas sahilleri kanalıyla Kıbrıs'tan bölgeye geçiyorlardı. Adana ve çevresindeki Ermenilerin silah ihtiyacı da bu kanalla temin ediliyordu. Söz konusu bölgede 1908 tarihinde Kıbrıs'tan Mersin'e girmeye çalışan 18 tane Ermeni komiteci yakalanmıştı[13]. Bu ve benzeri olaylarda Adana'nın Ermeniler için bir üs ve geçiş noktası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu arada eli kalem tutan her Ermeni, gerçeklerle ilgisi olmayan destanlar, şiirler, hikâyeler vb. yazılar yazmaya başlamışlardı. Ermeni ulusal kurultayının kuruluş yıldönülerinde, büyük taşkınlıklar yapıyorlar, verdikleri

demeçlerde “yüce emel”den söz ediyorlardı. Ayrıca ihtilali canlandıran piyesler sahneye koyuyorlar ve Türkleri kışkırtıcı ulusal marşlar okuyorlardı. Hemen her gün sokaklarda, Ermeni ev ve okullarında yüksek sesle ihtilal şarkıları söyleniyordu. Ermeni ressamı, Ermeni halkının ulusal duygularını kamçılayan resimler çiziyorlardı. Bu resimler, kartpostallarda ve posta pulları üzerinde kullanılıyor, sigara paketleri, tiyatro perdeleri ve yastık yüzleri üzerine desenler çiziyorlardı. Böylece Ermeni aydınlar, Ermeni halkını ayaklandırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı[14].

İngiliz yazarlarından Telford Waugh'a göre Ermeniler, Adana ve havalisinde yeni kazandıkları eşitlikleriyle kibirleniyorlar, böbürlenip duruyorlardı. Dahası onlara verilen anayasa ve ulusal kurultay, Ermeni aydınlarının şımarıklığını büsbütün artırmıştı. Ermeni yazarları bile kendi soydaşlarına daha önce yasaklanmış bulunan, Çukurova'da kurulacağını düşledikleri bir Ermeni devletinin bağımsızlığını selamlayan yurtsever, ulusal halk şarkıları okumak izninin verilmiş olduğunu kabul ederler[15].

Adana ve havalisinde Ermeni olaylarının meydana geldiği dönemde; Ermeniler Adana ilinin 408.563 nüfustan 57.686'sını, Müslümanlar ise 350.877'sini oluşturmaktaydı[16]. Ermenilerin kendi verilerine göre, Mareel Leart'ın Patrikhaneye atfettiği 1882 yılına ait Adana ve bütün sancaklarında yaşayan Ermenilerin nüfusu 280.000 civarındandır[17]. 1881-1882 yıllarında Adana valisi olarak görev yapan Ziya Paşa döneminde, Adana'nın toplam nüfusu: 396.349'dur. Bu nüfusun 341.376'sı Müslüman, 54.973'ü Gayrimüslim nüfustur[18]. 1912 yılı verilerine göre; Adana'nın toplam nüfusu 666.578'dir. Türk nüfus 443.937, yüzde 88.8'dir. Gayrimüslim nüfus ise 74.930, yüzde 11.2'dir[19].

1907 yılında Bahri Paşa'nın valiliğinin son yıllarında hazırlanan salnameye göre Adana ilinin toplam nüfusu 504.396 kişi olarak tespit edilmiştir[20]. Bu nüfusun 435.795'i Müslüman, 47.047'si Ermeni, 11.067'si Rum kalanı da diğer

gayrimüslim unsurlardır. Burada verilen nüfus istatistiklerinden anlaşılacağı üzere Ermeniler Adana'da kendi nüfuslarını abartılı olarak göstermeye gayret etseler de, hiçbir dönem Çukurova bölgesinde veya Adana'da nüfusun çoğunluğunu teşkil edememişlerdir. İstatistiklerin geneli ele alındığında Adana şehir nüfusunun % 10'luk bir kısmı Ermenilerden oluşmaktadır[21].

1909 Adana Ermeni Olayları:

Ermeni komiteleri, Doğu Anadolu'da gerçekleştiremedikleri hayallerini, Çukurova bölgesinde Adana merkezli bir Ermeni devleti kurabilmek için bölgede Ermeni nüfusunu her yol ve vasıta ile artırmaya çalışmışlardır. Bu amaçla; Van, Diyarbakır, Zeytun, Maraş, Bitlis ve Kafkasya'dan silahlı, eğitilmiş militanları Çukurova bölgesinde toplanmaya çağırmışlardır. Bu hususta Maraş, Harput ve Diyarbakır'dan getirilen göçmen Ermeniler bölgedeki Ermeni ailelerin yanlarında sıkışık vaziyette dağıtıldılar. Boş arsalar köyler ve kasabalar Ermeni militanlar ile dolu hale getirildi. Arpa toplamak bahanesi ile Maraş'tan birçok Ermeni geldiği için isyan günü Adana ve havalisindeki köylerde anormal sayıda Ermeni bulunmaktaydı. Hükümetin resmi kayıtlarına göre her Ermeni evine göçmen Ermenilerden 5-6 aile yerleştirilmişti[22].

Bu olayın tanıklarından olan o dönemin Cebel-i Bereket sancağı mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey, hâtıralarında göreve başlamak için bölgeye geldiği zamanlarda, bölgede yerli halkın dışında çok sayıda göçmen Ermeni bulunduğunu, bunların tarım işlerinde çalıştırılmak bahanesi ile Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden getirilen Ermeniler olduğunu ifade eder[23].

Adana'da Ruhanî kimliği ile bilinen en önemli tahrikçi, komiteci olan o zamanki Ermeni Marhasası Episkopos Muşeg ortaya çıkmaktadır[24]. Bu şahıs bütün hareketlerin düzenleyicisi ve siyasî faaliyetleri tertipleyen komitelerin başı idi. Muşeg, II. Abdulhamit idaresinden istifade ederek o

zamanki valilere yaklaşmak suretiyle düzenli bir plan üstünde çalışmış, hükümet memurları üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştu. Adana valisi Bahri Paşa ile ahbaplık kurmuş, bu yakınlık sayesinde valiyi tam bir Ermeni dostu yapmıştı. Muşeg bu yakınlıktan istifade ile Adana'da Ermeni isyanının alt yapısını hazırlamaktaydı.

Muşeg, Kafkas Ermenilerine benzer üç köşeli belirgen işareti taşıyan kalpaklı, ayakları dizlikli tek tip elbise giymiş, postallı adıyla tanınan 300'ü aşkın Ermeni askeri ve bunlara Rusya'da askerlik öğrenen Ermeni fedailerden subaylar tayin edilmiş ve hergün bunları dağlarda talimle yetiştirmişti. Adana isyanının başladığı sıralarda bölgeden ayrılan Muşeg'den sonra bölgede en fazla faaliyette bulunanlardan biri de birçok yerde hâkimlik yapmış olan Gökdereliyan Karabet'tir[25]. Bunlardan başka Taşnak liderlerinden ve İttihat ve Terakki'nin Adana teşkilatında da görev yapan Çallıyan Karabet olayların organizesinde görev alan önemli kişilerdir[26]. Dörttyol'un Dersak adındaki papazı, Hınçak Karabet İskender ve Bedros Paşa bu faaliyetlere katılanlardandır[27].

Bir taraftan hızla silahlanan Ermeniler, Rusya'dan kaçıp gelen komitecilerle kuvvet ve moral buluyorlardı. İstanbul'dan gelen delegeler ve Ermeni papazları kendi toplum mensuplarını silah alamaya teşvik ediyorlardı. Bu silah satın alımı düşüncesizce ve kimi durumlarda kötü niyetli olarak yapılıyordu[28]. Episkopos Muşeg, Adana ovalarında dolaşıyor ve Ermenilere az yemelerini topladıkları paralar ile silah almalarını tavsiye ediyor, başına kral tacı koyarak fotoğraf çektiriyor, Adana sahillerine silah çıkarttırıyor, her bir silahtan şahsi çıkar sağlıyordu[29]. Yumurtalık Körfezi karşısında bir adacığı bir Ermeni adına tapulamışlar ve orasını silah deposu haline getirmişlerdi[30].

Adana'da 1909'da Ermeni olayları başlamadan önce bölge Ermenileri tepeden tırnağa silahlanmışlardı. Bağlarda, mahallelerde, hatta yöneticilerin gözleri önünde açıkça silah talimleri yapıyorlardı. Adana'da Ermeni mahallesini korumak

bahanesi ile Türkleri öldürmek için 200'e yakın yeminli Ermeni fedai çetesi hazırlanmıştı. Çavuş, onbaşı ve erlerden oluşan düzenli kollar oluşturulmuştu. Adana'da her köyde istihkâmlar kazılıyordu. Evlerin altlarından bir birini tamamlayan tüneller, gizlenmek için kuyular ve her kilisede silah depolarıyla, cephane imal tezgâhları oluşturulmuştu. Kiliselerde su borularından mükemmel toplar dökülerek hazırlıklar yapılıyordu[31].

Hükümetin resmî kayıtlarına göre, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Mersin ve İskenderun gümrüklerinden Adana'ya 12.840 silah girmiştir[32]. İngiliz konsolos yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, Büyükelçi Lowther'e gönderdiği raporda ülkeye büyük ölçüde silah getirilmesini istiyordu. Konsolos yardımcısına göre, II. Meşrutiyet Anayasası'nın yeniden uygulamaya konulması ile Adana vilayetine kırk bin (40.000) silah, rövolver ve otomatik tabanca getirilmişti[33]. Taşnakların açtığı kulübü, Hınçakların "milli lokal"i takip ediyordu. Bu fesat ocaklarında Türk düşmanlığını artırıcı konferanslar düzenleniyordu.

Adana'da Taşnakların lideri olan Gökdereliyan Karabet ise olaylar öncesi Ermenileri silahlandırarak, halkın arasına fesat yaymak için Ermeni okullarında cahil halkı kışkırtan faaliyetlerde bulunuyordu[34]. Bu dönemde Kilikya'da 90 Ermeni okulunda 6673 erkek, 2509 kız öğrenci bulunmaktaydı. Bu okullardan 25'i Adana merkezde bulunuyordu ve 1947 erkek, 808 kız öğrenci okuyordu. Bu okullarda eğitim gören öğrencilere yıllardan beri Osmanlı-Türk düşmanlığı aşılansmaktaydı[35]. Ermeni komiteleri bütün bu faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için gereken paranın bir kısmını Amerika'daki zengin Ermeni iş adamlarından toplayarak sağlamışlardır. Bunun dışında Maraş ve Adana bölgesindeki zengin Ermenilerden para toplamaktaydılar. Para veya bağış altında yürüttükleri toplama sırasında gönülsüz davranan Ermenileri öldürmekten geri durmamışlardır.

1909 yılı başlarında Adana'da yakında Ermenilerin ayaklanarak Türkleri mahvedecekleri ve bu sebeple vilayetin Avrupa

devletleri donanması tarafından işgal edileceği, sonrada Ermenistan'ın kurulacağı söylentileri ağızdan ağıza dolaşıyordu. Nisan ayı içerisinde her iki tarafında ilişkileri çok gerginleşti. Akşama sabaha iki tarafın birbirlerine saldıracaklarına kesin gözüyle bakılıyordu. Ermeniler, 29 Mart 1909 Pazar günü Mersin'de Türkler aleyhine, Timur ile ilgili bir tiyatro oynattılar. Oyunun adı "Sivas'ın Timurlenk tarafından tahribi ve Ermeni mazlumları"dır. Oyunda özetle, tüm Ermenilerin öldürülmüş olduğu yalnızca üç kişinin sağ kaldığı ve büyük bir Ermenistan Krallığı kurulması için bu üç kişinin birleşmesinin birlikte hareket etmesinin yeterli olacağı anlatılmaktadır[36]. Bu tiyatro ile bağımsız bir Ermeni devletinin propagandasını yapan Ermeniler, ortamın daha da gerginleşmesine yol açtılar. Piyesten çıkan Ermeniler, "yaşasın Ermeni Krallığı" diye nâralar atıyorlardı. Bu gergin ortam 9 Nisan'dan sonra bir isyan havasına dönüşmüştür[37].

9 Nisan 1909 Cuma günü, İsfendiyar ve Rahim adlı iki Türk gencin Ermeni Ohannes tarafından öldürülmesi[38] ve katilin yakalanmaması ve katilin Gökdereliyan Karabet tarafından saklandığı söylentileri[39], durumu iyice germiştir. Paskalya dolayısıyla Ermeni evlerinden atılan silahlar ve yapılan kutlamalar Müslüman halk üzerinde büyük heyecan yaratmıştır. 13 Nisan akşamı Ermeniler tarafından birkaç Müslüman'ın öldürüldüğü haberinin yayılması tahrikleri artırdı. Adana valiliği elindeki az sayıda asker ile güvenliği sağlamaya çalışırken, başvurulan bir başka yöntemde her iki tarafa da nasihatçiler gönderilmesiydi[40]. Olaylara bakıldığında ne güvenlik tedbirleri, ne de nasihatçiler başarılı olamamışlardır.

14 Nisan 1909 Adana Ermeni isyanının başlangıç tarihidir. 14 Nisan Çarşamba günü bir Ermeni Papaz çarşıda dükkânlarını açmakta olan Ermeniler arasında dolaşarak dükkânlarını kapatmalarını sağlayacaktır. Bunu gören Müslüman halkta hızla dükkânlarını kapatıp evlerine çekilmeye başlamıştır. Valilik gerginliği azaltmak için Türk ve Ermeni ileri gelenlerini

valiliğe çağırıp sükûnet telkin etmişse de başarılı olamayacaktır[41]. Valilik olay çıkmasını önlemek için mahalle aralarında devriyeler çıkarmıştır. Valiliğin gönderdiği kuvvetlere karşı Ermeni mahallelerinden ateş açılmaya başlamış, bir jandarma ve polis şehit olmuştur. Aynı gün Müslümanlar tarafından çok sevilen İmam zâde Nuri adında bir âlimin Ermeniler tarafından öldürülmesi olayların daha da artmasına sebep olmuştur[42].

Araba ile sokaktan geçen iki Ermeni etrafa ateş açıyorlardı. Ermeni mahallesine giden bir Ermeni fedaisi Müslümanlara hakaret ediyordu. Eski tercüman Sisliyan'ın evinden açılan ateş sonucu bir Müslüman öldürülüyordu. Bunun üzerine Müslüman ve Ermeni halk arasında çatışmalar başlamıştır. Müslümanlar sokaklardan, Ermeniler ise caddelere bakan evlerden, buralardaki deliklerden ateş ediyorlar ve yangınlar çıkarıyorlardı. Ermeniler tarafından yakalanan Müslümanlar derhal öldürülüyordu[43].

Adana valisi Cevat Bey, olayların başlamasının ardından İstanbul'a telgraf çekmiş, Adana'da çıkan olaylardan dolayı bir miktar polis gücü istemekteydi. İkinci telgrafta ise şehirde çatışmaların başladığını ve acele yardım gönderilmesini bildirmektedir. Osmanlı Hükümeti ise, İstanbul'da 31 Mart hadiseleri ile meşguldü. Adana olayları ile ilgili yabancıların olaylara karışmamasını isteyen telgraf çekmekteydi. Yabancı uyruklulara saldırı yapılmaması, konsoloslukların güvenliğinin sağlanması yönünde emirler gelmiştir. Yabancı müdahalesini sağlamak için bütün bölge Ermenilerini silahlandırın ve bu işten hayli kazanç sağlayan Adana olaylarının birinci derecede sorumlusu olan Episkopos Muşeg olaylardan iki gün sonra Kıbrıs'a oradan da Mısır'a kaçmıştır[44].

15-17 Nisan 1909 günlerinde Adana, geniş ölçüde karışıklıklara sahne olmuştu. İlk silah sesi duyulur duyulmaz Ermeniler kendi mahallelerine koşuyor, barikatlar kurarak Türklere ateş açıyorlardı. İngiltere'nin Mersin konsolos yardımcısı Binbaşı

Doughty Wylie'nin iddiasına göre, hocalar ve mürteciler tarafından kışkırtılan Türkler ise, köşe başlarında ve damlar üzerindeki Ermenileri kovalıyorlardı. İngiliz binbaşı Doughty yetkilileri emrine vermeye inandırdığı 50'ye yakın Türk askeri ve jandarma komutanı ile beraber borazan sesleri altında şehrin sokaklarını dolaşıyor, yabancıları kurtarıyor, yabancı okul ve misyon binalarına bekçiler yerleştiriyor ve gittiği her yerde çarpışmaları durduruyordu. İngiliz binbaşı daha sonra Lowther'e gönderdiği yazıda: "gittiğimiz her yerde çarpışma durdu, bazen süngüyle saldırarak, bazen de kalabalığın başları üzerinden ateş açarak sokakları temizledik" diyordu. Doughty Wylie bir tedbire daha başvurmuştu. Bir tellal aracılığı ile herkese evlerine dönmelerini emrediyor, sokağın bir ucundan öteki ucuna dek ateş açılacağı uyarısında bulunuyordu. Ama kent çok büyük olduğu için bu tedbir kısmen başarılı olmuştu. Her hangi bir güvenlik birliğinin devamlı kenti denetleme imkanı yoktu. Öğleye doğru şehirde yangın çıkıyor, Türkler ile Ermeniler evden eve çarpışıyorlar, durumu kontrol etmek hemen hemen mümkün olmuyordu[45].

Adana olayları karşısında Şeyhülislam 17 Nisan 1909'da Adana Müftüsü'ne gönderdiği telgrafta; katliamın şeriata ve beşer hukukuna aykırı bir davranış olduğunu ve bu duruma bir an evvel son verilmesini ve bunun bütün Müslüman ahaliye anlatılmasını istiyordu. Ermeni Patrik vekili Ohannes Efendi de Adana'da Ermeni Kilisesi vekiline gönderdiği telgrafta; çarpışmaya son verilmesini diliyor ve hürriyetin egemen olduğu bir zamanda anayasaya aykırı bu tür davranışlardan dolayı şaşkınlığını ifade etmekteydi[46].

19 Nisan günü Beyrut'tan 100 Türk askerinin Adana'ya gelmesiyle sağlanabilen sükûnet zaman zaman tehlikeye düşmüştür. Çarpışmaların devam etmesi üzerine Adana'da sıkıyönetim "örfi idare" ilan edilmiş ve her yerden asker sevkiyatına başlanmıştır. Osmanlı Hükümeti Adana'ya vali Cevat Bey'in yerine Burdur mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa'yı

atamıştır. Garnizon Komutanı Tümgeneral Mustafa Remzi Paşa'da görevinden alınmıştır. Osmanlı Hükümeti, Adana'ya bir kruvazör ve bir miktar silahlı denizci gönderilmesini de karar altına almıştır[47].

Bu arada Ayas sahilinde bulunan iki Hıristiyan kasabasının yanması sırasında, bu kasabalarda ikamet eden Lazarist papazların hayatları tehlikeye girmiştir. Olaylar sırasında iki Amerikan misyonerinde hayatını kaybettiği ortaya çıkmıştır. Oysa Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) bu hususta gereken tedbirleri alması için vilayeti uyarmıştı. Ama çıkan isyan sebebiyle yabancıların zarar görmesi, Osmanlı devletinin iç işlerine karışmak için fırsat kollayan ve bahane arayan Avrupalı devletleri çoktan harekete geçirmişti[48]. Türk sularına girmek için emir alan İngiliz, Fransız, Rus ve diğer yabancı savaş gemileri 25 Nisan dolaylarında Mersin ve İskenderun limanlarına ulaşmışlar, böylece Gayrimüslim halka güven iadesi yapmışlardır. Daha sonra ise, Amerikan, Alman ve Avusturya gemileri de kendi uyruklarını korumak amacıyla diğerlerine katılmışlardı. Türk sularına en çok savaş gemisi göndermeye gayret gösteren Fransa ile Yunanistan olmuştur. Bu arada Fransız, İngiliz ve Alman savaş gemileri kaptanlarının Adana valisini ziyaretleri iyi bir etki yapmıştır. Ermeniler yabancı devletlerin müdahalesi konusunda ısrar etmişlerse de bu konu da başarılı olamamışlardır[49].

Adana merkezi ile Hamidiye kasabasında başlayan olaylar kısa sürede etrafa da sıçramıştır. Kısa zaman içerisinde olaylar; Bahçe, Maraş, Tarsus, Payas, Haçın, Erzincan, Dörtöyöl, Antakya, Kozan gibi, diğer yerleşim yerlerine de yayılmıştı. Türkler ile Ermeniler arasında Çukurova bölgesinde görülmemiş korkunç olaylar meydana gelmekteydi. Türkler ile Ermeniler sadece Çukurova'da değil, İskenderun körfezindeki sahil boyunca her yerde bir birlerini öldürüyorlardı. Bu olaylarda ölenlerin sayısı hayli yüksektir[50].

Dörtöyöl'da olaylar eski tahrirat kâtibi Ali İlmi'nin Ermeniler merkezi bastı şeklinde yaygara koparması ile başlamıştır[51].

Ermeniler postallı gerillalarını derhal devreye sokarak Ocaklı ve Azizli Ermenilerini Dörtyol'a taşımışlar ve şehirdeki Türk ahaliyi uzaklaştırmışlardır. Nacarlı köyünde Ermeniler ellerinde bulunan dört top ile civar köylere ateş açmaya başlamışlardı. Koziçli İmamı Gök Müftüyü arabuluculuk sırasında öldürmüşlerdi[52]. 0 vakitler Dörtyol'da eli silah tutan Ermeniler, her hanede 20-30 silahlı Ermeni militan olmak üzere 40.000-50.000 bin civarında silahlı fedai toplanmıştı. Bunların cümlesi sözde pamuk toplamak için güya işçi olarak gelmişlerdi. Taşnakların teşviki ile Kilikya Ermenistanı'nı kurmak için bir araya gelmiş, Zeytunlu, Vanlı, Muşlu, Bitlisli, Rusya'dan gelmiş Ermenilerdi ki, bunları Muşeg boş arazilere yerleştirmek için toplamıştı[53]. Buralarda silahlanan Ermeniler, Adana olayları sırasında harekete geçmiş, bölgede katliam yaparak halkı tedhiş yoluyla panik çıkarıyorlardı.

14 Nisan 1909'da Bahçe kasabasında karışıklıklar başladı. Bölgeden Dörtyol'a doğru giden Ermeniler yolda karşılaştıkları masum elli kadar Türkü öldürdüler. Ermeniler 16 Nisan'da Bahçe ve Hasanbeyli'yi kuşatma altına almışlardır. Dörtyol'da Ermeniler, Müslümanlar üzerine ateş açarak Müslüman mahallesindeki evleri ateşe vermişlerdir. 18 Nisan'da Payas hapishanesinden 3000 kadar mahkûm firar etmiştir. Bahçe kaymakamı Sait Bey, isyan boyunca evlerin yakılıp yıkıldığını, ölü sayısının çok fazla olduğunu belirtmiştir. Dörtyol kuşatmasına giden Ermeniler, Kozan civarındaki Müslüman köylerini yakıp yıkmışlardır[54]. Çatışmalar en fazla Dörtyol civarında yoğunlaşmış, Ermeniler şehirdeki Müslümanları kovarak, şehri kendileri için bir savunma merkezi yapmak istemişlerdir.

Adana Ermeni olayları sırasında, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Haçın ve civarı da etkilenmiştir. Aslında Haçın Ermenileri Adana'da etkileri görülmeyen Zeytun isyanı başta olmak üzere Anadolu'da çıkarılan birçok Ermeni isyanına katkı vermişlerdir. Haçın Ermenileri Bahadırıyan Minas adında bir

Ermeni başkanlığında bir cemiyet kurarak, yurt dışından silah getirmişler ve Adana olaylarında kullanmışlardır[55]. 1909'da Adana olayları sırasında, Haçın'de 17 Nisandan itibaren olaylar başlamış, 22 gün sürmüştür. Ermeniler Haçın'ın giriş ve çıkışını kapatarak, Türkler üzerine saldırıp 30 kadar insanı öldürmüşlerdir. Haçın olayları sırasında Teğmen Teber parçalanarak öldürülmüş, onbaşı Mehmet ve Reji kolcusu Hacı Ağa ile oğlu Saadettin öldürülürken, 8 kişi de Kağnıpazarı'nda kurşunlanmıştır. Ölü sayısının artması üzerine Misis taburu buraya sevk edilmiştir[56].

Adana, çevre şehirler ve kasabalarda meydana gelen olaylar sonlandırılıp, yaralar devlet eliyle sarılmaya çalışılırken, Adana'da olayların ikinci safhası başlamıştır. Bu ikinci Ermeni olayları sadece Adana il merkezinde yaşanırken, birinci aşamaya göre daha yıkıcı olmuş ve feci sonuçlar doğurmuştur. 25 Nisan 1909'da Ermenilerin bekçi merkezi ve Salcılar'da birer askeri öldürmeleri, ardından Kale kapısı denen alanda bulunan kahvehanelerde oturan Müslümanların üzerine ateş açmaları, şehrin Ermeni mahallelerinden geldiği varsayılan gençlerin şehrin merkezinde bulunan Kemeraltı Camii mevkiindeki nöbetçi askerlere ateş açmaları olayların yeniden başlamasına sebep olmuştur[57].

Ermeni komitecilerin kışkırtması ile şehir yeniden ateşler altına alınmıştı. Çatışmalar bütün gece devam etmişti. Adana'nın yandığı büyük yangında[58] yanan binalar arasında; şifa evleri, kiliseler, camiler ve Misyon binaları da bulunuyordu. İngiliz Doughty Wylie, olaylar sırasında Adana'yı dolaşırken, yanan evlerin içinden birçok fişek sesleri geldiğini ve sokakların enkazla dolu olduğunu anlatıyordu[59]. Bu yangınlarda komitecileri kasıtlı tutumları hissediliyordu. Komiteci militanlar, yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak için Ermeni mahallelerinde devriye gezen Rumeli askerlerine ateş açarak 15 Türk askerini öldürmüşlerdi. Çok sayıda bomba kullanmışlardır. Elindeki görüşme bayrağı ile nasihate giden Amerikan konsolosu da Ermenilerin attıkları kurşunlar ile ecel

terleri dökmüştür. 25 Nisan günü çıkan olaylar, valilik ve askeri kuvvetlerin uzun uğraşları sonucu bastırılabilmiştir. 26 Nisan'da olayların yatışması ile yanmış olan Ermeni evlerinde bombalar, dinamitler ve tahrip kalıpları, Ermenistan arma ve bayrakları, kırma ve mavzer tüfekleri, çeşitli silahlarla donanmış Ermeni fotoğrafları bulunmuştur[60]. Bulunan silah ve mühimmat Ermenilerin çatışma için önceden nedimli bir hazırlık yapmış olduklarını göstermekteydi.

Adana Olaylarının Sonuçları:

14 Nisan'da başlayıp 26 Nisan 1909'da sona ermiş olan Adana Ermeni olaylarında Adana ve çevre kent ve kasabalarda yaşayan Ermeniler ve Türkler birbirleri ile kıyasıya çatışmışlar ve bu süre içerisinde birçok insan hayatını kaybettiği gibi şehirde harabeye dönmüştür. Adana olayları ile ilgili en fazla tartışılan konu öldürülen insan sayılarındanadır. Bu konuda çok farklı sayılar verilmektedir[61]. İngiliz büyükelçisi Lowther, yeni çıkan olaylarda ölenler ve yaralananlara ilişkin kesin rakamlar vermemekle beraber Adana'da iki bin (2000) ölünün gömülmüş olduğunu ve bunlardan 600'ünün Müslüman olduğunu tespit etmiştir. Osmanlı yönetiminin yayınladığı resmi rakamlara göre bütün olaylarda 5.400 kişi ölmüştür. Ama İngiliz büyükelçisi Lowther bu sayıyı düşük bularak toplam 15.000-20.000 arasında insan öldüğünü ve 15.000 Ermeni'nin yoksul düştüğünü ifade etmekteydi. Vali Cemal Paşa, ölenlerin 17.000 Ermeni ve 1.850'sinin Müslüman olduğunu önermektedir. Edirne'nin Ermeni asıllı milletvekili Agop Babikyan, Osmanlı meclisi için hazırladığı, ama vefat ettiği için incelenmeyen raporunda bu rakamı 21.000 olarak vermektedir[62].

Ermeni komitacıları Adana olayları dolayısıyla Avrupa'ya yazdıkları raporda 30.000 kişinin öldüğünü yaymışlardır. Patrikhane'den gönderilen soruşturma heyeti ölü sayısını 21.330 olarak tespit etmişlerdir. Adana valiliğinden

bildirilen resmi veriye göre olaylarda bütün ölen insan sayısı 10.000'den aşağıdır[63]. İstanbul'da Osmanlı meclisinde Adana olaylarında ölenlerin sayısı hakkında Ermeni Zahop Efendi ve arkadaşlarının 20.000-30.000 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmeleri üzerine, Dâhiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Ferik imzası ile sunulan tezkirede, olaylardaki ölü ve yaralı sayısı hakkında bilgi verilmiştir. Adana olaylarında; Müslümanlardan 1.924 ölü, 533 yaralı, Ermenilerden 1.455 ölü ve 382 yaralı olduğu açıklanmıştır[64]. Bu rakamlar en gerçekçi veriler gibi gözükmemektedir. Yine aynı raporda Adana'nın toplam nüfusu 350.000 bu vilayette yaşayan Ermeni sayısı ise 48.447 olarak belirtilmektedir[65]. Adana olaylarının ardından bölgede görev yapan Harp Divanı'nın hazırladığı raporda ise, olaylarda toplam ölü sayısı 6.429 olarak verilmektedir. İsmail Hami Danişmend ise öldürülen insan sayısını; 1.850 Türk ve 1.700 Ermeni olarak vermektedir[66].

0 dönemde bütün Adana vilayetindeki Ermeni sayısı 48.000 kişi olduğuna göre, 21.000 veya 30.000 Ermeni öldürülmüş olsa, Adana ve havalisinde çok az Ermeni kalmış olurdu. Halbu ki, bu Ermeni nüfusun 25.000 kadarı karışıklık çıkmamış olan yerler, birçokları aşağılara, Lazkiye taraflarına kaçmışlar ve olaylardan sonra geri dönmüşlerdir[67]. Bu dönemde Adana'da yaşayan Ermenilerin yanı sıra isyan amaçlı olarak 20.000 kadar Ermeni'nin bölgeye gelmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu rakamlar ile birlikte isyana katılmış olan Ermeni sayısı yaklaşık olarak 30.000-35.000 arasındadır. Bu durumda Ermenilerin ölmüş olanlar ile ilgili vermiş oldukları sayılar abartılı ve tamamen tutarsızdır.

Adana olaylarında ölenler ile ilgili verilen sayılar arasında en tutarlı olan Adana valisi Cemal Paşa'nın verdiği rakamlardır. Bununla birlikte Cemal Paşa'nın da Osmanlı Hükümeti gibi, Avrupalıların baskısı altında kalarak, onların olaylara müdahalesinden çekinerek Ermeni yanlısı bir tutum sergilemesi, 0'nun vermiş olduğu rakamlarda bile bir abartının olabileceğini göstermektedir. Olaylardan sonra Adana'ya

soruşturma ve bir rapor hazırlayarak meclise sunma düşüncesi le meclis tarafından oluşturulan komisyonda bulunan Yusuf Kemal Bey, 17.000 sayısının basım hatası olduğunu, gerçek ölü sayısının 1.700 olduğunu kamuoyuna açıklamıştır[68]. Damar Arıkoğlu ise bu sayıyı 1.800 olarak vermektedir[69].

Osmanlı devleti olaylardan sonra Adana bölgesine mahkeme heyetleri göndermiştir. Bir taraftan Adana olaylarının sorumlularını bulmaya çalışırken, öte yandan olaylarda zarara uğrayan vatandaşların yaraları sarılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Osmanlı devleti, zararları tazmin için ilk ödenek olarak 30.000 TL göndermişti. Osmanlı Meclisi de yanan yerlerin bakım ve onarımı için 200.000 TL bağışta bulunmuştur[70]. Adana olaylarından yaklaşık olarak 70-75 gün sonra da Adana ve civarında zarar gören gayrimenkullerin tespiti tam olarak yapılmıştır[71]. Bölgeye yapılan yardımlar devamlı artış göstermiştir. Hükümet olaylar sırasında malları yananlara karşılıksız tapu senedi verilmesini kararlaştırmıştır. Evleri yayanlara çok hızlı bir şekilde evler yapıldı. Adana şehrindeki bu yeni yerleşim merkezine bu sebeple Çarçabuk Mahallesi denilmiştir[72].

Adana olayları sebebiyle yetim kalan Ermeni çocukları için bir yetimhane yapılmasına karar verilmiş ve Giritliler mahallesinde elli dönümlük bir arazi üzerine inşaatına başlanmıştır. Söz konusu bina bitinceye kadar Ermeni kilisesi yakınlarındaki ilk öğretmen mektebi olan bina kiralanarak 140 çocuğun eğitimine başlanmıştır. Yine Mersin'de 300, Haçın, Bahçe ve Dört Yol'da 100'er çocuğu barındıracak binalar kiralanarak yetimhaneler faaliyete geçirilmiştir. Adana'da yetim kalan Ermeni çocukları için yapılan bina, çok büyük ve ihtişamlı bir bina olarak törenle, Vali Cemal Paşa'nın insanların gönlünü alarak yapmış olduğu bir konuşma ile açılmıştır[73].

Adana olaylarının ortaya çıkardığı bir diğer sonuçta, bölgeden başka yerlere yapılan göçlerdir. Nisan 1909'da yaşanan Adana olaylarından sonra Ermeniler, Kıbrıs, Beyrut, İstanbul, İzmir

gibi yerlere göç etmişlerdir. Adana olaylarından sonra 258 aileye göç için izin verildiği, yaklaşık 200 hanenin de izin başvurusunda bulunduğu bildirilmiştir. Göçler daha ziyade güvenlik ve ticarî kaygılarla gerçekleşmiştir. Ermeni komiteleri, Osmanlı devletinin şefkatli ve adil yaklaşımına rağmen basın ve yayın yoluyla Türkleri karalayarak iftiralarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

Avrupa kamuoyunda Adana'da Ermenilerin katledildiği yolunda yaygaralar kopardılar. Bunun üzerine hükümet Adana faciasının Ermeniler tarafından düzenlenmiş ve istiklal davasına dayanmış olduğuna dair Paris elçiliği aracılığı ile bildiri yayınlamıştır. Hükümetin olayları kontrol altına alıp sona erdirdiği, zarar görenlerin zararlarının karşılanması için gereken paranın gönderildiği, suçluların tespiti için çalışmaların devam ettiği ve suçluların cezalandırılacağı belirtilmiştir[74].

Osmanlı Hükümeti bölgeye suçluları cezalandırmak üzere bir askeri mahkeme göndermiş, meclis adına olayları soruşturmak ve rapor hazırlamak üzere de milletvekillerinden bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyonda Tekirdağ milletvekili Ermeni Agop Babikyan, Kastamonu milletvekili Yusuf Kemal ve Danıştay başkâtibi Arif Bey ile Ermeni yargıç Musdikyan görev almışlardır. Komisyon uzunca bir araştırmadan sonra olayların Ermeniler tarafından kışkırtıldığını ve çıkarıldığını, ayrıca bölgede Ermenilerin kurmayı hayal ettikleri Ermeni devletinin planlarını ortaya koyacaktır. Ermeni milletvekili Babikyan, Hınçak örgütü lideri Muratyan tarafından ölümle tehdit edilmiştir. Osmanlı ayan meclisi üyesi Gabriyel Noradonkyan Efendi olayları araştırmakla görevli bir komisyonun meclisi mebusan tarafından oluşturulmasını faydalı ve memnun edici bir gelişme olarak değerlendirmiştir[75]. Yusuf kemal Bey ise, raporunda olayların Ermenilerin tahriki ve Türklerinde cehaleti sebebiyle meydana geldiğini belirtmektedir[76].

KAYNAKÇA:

Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, Çev. Cengiz Aydın, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2001.

AKÇORA, Ergündüz "Ermeni İsyanlarının Kaynağı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 2, Şubat 1987.

AKKUŞ, Turgay, *1909 Adana Olayları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üni., Atatürk ilkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2002.

ARIKOĞLU, Damar, *Hatıralarım*, Yayınlayan, Alev Dikici, Adana, 2000.

ASAF, Mehmet, *1909 Adana Olayları ve Anılarım*, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, TTK. Yay., Ankara, 1982.

BAYINDIR, Seda, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997.

BOYKOY, Seher, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Meclislerinde Ermeni Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1908-1912)", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. IV, ERÜ. Yay., Kayseri, 2007.

ÇAYCI, Abdurrahman, *Türk-Ermeni İlişkileri ve Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

ÇELİK, Kemal, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK. Basımevi, Ankara, 1999.

DEMİRCİ, H. Aliyar, "İkinci Meşrutiyet I. ve II. Yasama Döneminde (1908-1912) Osmanlı Ayan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, ASAM Yay., Ankara, 2003, s. 311.

DELİORMAN, Altan, *Türklere Karşı Ermeni Komitacıları*, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

DEMİRYÜREK, Mehmet, "Ermeni Olayları ve Kıbrıs (1888-1912)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 20-21, Kış 2005, İlkbahar 2006, ss. 117.

ENER, Kasım, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul, 1986.

_____, *Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar*, İstanbul, 1978.

EYİCİL, Ahmet, "Çukurova ve Maraş'ta Fransız İşgali ve Ermeni Mezalimi", *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş, 2002.

-GAZİGİRAY, Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, Gözen Yay., İstanbul, 1982.

GÖKTEPE, Cihat, "Osmanlı Dönemi ve Sonrası Kıbrıs'ta Türk-Ermeni Münasebetleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.I, ERÜ. Yay., Kayseri 2007.

GÜLER, Ali, *Osmanlılardan Cumhuriyete Azınlıklar*, Tamga Yayınları, Ankara, 2000.

HATİPOĞLU, Süleyman, "1909 Adana Ermeni Olayları", *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, KSİ. Üni., Yayınları, Kahramanmaraş, 2002.

KESKİN, Mustafa, "Milli Mücadele'ye Başlarken Anadolu'nun Demografik Yapısı", *ERÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Kayseri, 1989.

KLAVUZ, Hüseyin, *Türk Basınında Adana Ermeni Olayları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2007, Niğde.

MC CARTHY, Justin, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Ermeniler*, Edit. Türkkaya Ataöv, Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002.

NAZIM, Hüseyin Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın No. 15, Ankara, 1994.

ŞERİF, Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Kavram Yay., İstanbul, 1977.

SARAY, Mehmet, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2005.

ONAR, Mustafa, *Haçin Dosyası*, Önder Matbaası, Adana, 1984.

ÖZKUL, Ali Eftal, "XVIII. Yüzyıl Kıbrıs Ermenilerinin Sosyo Ekonomik Durumları", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.I, ERÜ. Yay., Kayseri, 2007.

POŞ, Abdullah, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Tarsus'ta Türk-Ermeni İlişkileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. I, ERÜ. Yay., Kayseri, 2007.

SONYEL, Salahi R., "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vukû Bulan Türk Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Bellekten*, C. LI, S. 201, Aralık, 1987.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Sistem Ofset, İstanbul, 1990.

ŞEREF, Abdurrahman, *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz. Bayram Kodaman – Mehmet Ali Ünal, TTK. Yay., Ankara, 1996.

ŞERİF, Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Kavram Yay., İstanbul, 1977.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, 2. Baskı, Kültür

Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

TOROS, Taha, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İsis Yayınları, İstanbul, 1996.

_____, *Kurtuluş Savaşında Çukurova*, Kültür Bak., Yay., Ankara, 2001.

URAL, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

YURTSEVER, Cezmi, *Anaların Gözyaşları*, ÇSAM Yay., Adana, 2005.

_____, *Çukurova Tarihi*, Çukurovalı Yay., Adana, 2006.

_____, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, Çukurova Tarihi Araştırmaları Serisi:2, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1983.

[*] Prof. Dr. ERÜ Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölüm Başkanı, kilicremzi@gmail.com

** Uzm. Hüseyin Klavuz, Niğde Yavuz Sultan Selim Anadolu Lisesi öğretmeni.

[2] Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın No. 15, Ankara, 1994, ss. 70-73; Abdullah Poş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Tarsus'ta Türk-Ermeni İlişkileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. I, ERÜ. Yay., Kayseri, 2007, s. 106.

[3] Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul, 1986, s. 314; Hüseyin Klavuz, *Türk Basınında Adana Ermeni Olayları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2007, Niğde, s. 25.

[4] Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 304.

[5] Süleyman Hatipoğlu, "1909 Adana Ermeni Olayları", *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, KSi. Üni., Yayınları, Kahramanmaraş, 2002, s. 116.

[6] Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, Çev. Cengiz Aydın, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 40; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1976, s. 550.

[7] Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İsis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47.

[8] Ergündüz Akçora, "Ermeni İsyancılarının Kaynağı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 2, Şubat 1987, s. 29.

[9] Salahi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vukû Bulan Türk Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Bellekten*, C. LI, S. 201, Aralık, 1987, s. 1249.

[10] Hüseyin Klavuz, *a.g.e.*, s. 27; Ali Eftal Özkul, "XVIII. Yüzyıl Kıbrıs Ermenilerinin Sosyo Ekonomik Durumları", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.I, ERÜ. Yay., Kayseri, 2007, s. 338.

[11] Mehmet Demiryürek, "Ermeni Olayları ve Kıbrıs (1888-1912)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 20-21, Kış 2005, İlkbahar 2006, s. 117.

[12] Cihat Göktepe, "Osmanlı Dönemi ve Sonrası Kıbrıs'ta Türk-Ermeni Münasebetleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.I, ERÜ. Yay., Kayseri 2007, s. 552.

[13] Demiryürek, *a.g.e.*, s. 119.

[14] Ahmet Rüstem Bey, *a.g.e.*, s. 40.

[15] Klavuz, *a.g.e.*, s. 27.

[16] Sonyel, *a.g.m.*, s. 1267.

[17] Mustafa Keskin, "Milli Mücadele'ye Başlarken Anadolu'nun Demografik Yapısı", *ERÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.3, Kayseri, 1989, s. 471.

[18] Ali Güler, *Osmanlılardan Cumhuriyete Azınlıklar*, Tamga Yayınları, Ankara, 2000, s. 108.

[19] Justin Mc Carthy, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Ermeniler*, Edit. Türkkaya Ataöv, Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, s. 68.

[20] Cezmi Yurtsever, *Çukurova Tarihi*, Çukurovalı Yayınları, Adana, 2006, s. 184.

[21] Kasım Ener, *Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar*, İstanbul, 1978, s. 21.

[22] Altan Deliorman, *Türklere Karşı Ermeni Komitacıları*, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 94.

[23] Klavuz, *a.g.e.*, s. 31.

[24] Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkileri ve Gerçekler*, Atatürk Araştırma Mekezi Yay., Ankara, 2000, s. 47.

[25] Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Hazırlayan Alev Dikici, Adana, 2000, s. 47.

[26] Toros, *a.g.e.*, s. 49.

[27] Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK. Basımevi, Ankara, 1999, s. 18.

[28] Ahmet Eyicil, "Çukurova ve Maraş'ta Fransız İşgali ve Ermeni Mezalimi", *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş, 2002, s. 43.

[29] Ural, *a.g.e.*, s. 305.

[30] Mehmet Asaf, *1909 Adana Olayları ve Anılarım*, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, TTK. Yay., Ankara, 1982, s. 10.

[31] Bildirici, *a.g.e.*, s. 46.

[32] Ural, *a.g.e.*, s. 305.

[33] Sonyel, *a.g.m.*, s. 1269.

[34] Bildirici, *a.g.e.*, s. 46.

[35] Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Sistem Ofset, İstanbul, 1990, s. 48.

[36] Abdurrahman Şeref, *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, TTK., Yay., Ankara, 1996, s. 203-204; Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, Gözen Yay., İstanbul, 1982, s. 209.

[37] Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 43.

[38] Seda Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997, s. 30.

[39] Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, Çukurova Tarihi Araştırmaları Serisi:2*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1983, s. 268; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Kavram Yay., İstanbul, 1977, s. 170.

[40] Bayındır, *a.g.e.*, s. 31.

[41] Turgay Akkuş, *1909 Adana Olayları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üni., Atatürk ilkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2002, s. 53.

[42] Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 111.

[43] Uras, *a.g.e.*, s. 556.

[44] Asaf, *a.g.e.*, s.10; Bildirici, *a.g.e.*, s. 48.

[45] Sonyel, *a.g.m.*, s. 271; Klavuz, *a.g.e.*, s. 38.

- [46] Bildirici, *a.g.e.*, s. 46; Bayındır, *a.g.e.*, s. 38.
- [47] Bildirici, *a.g.e.*, s. 48; Akkuş, *a.g.e.*, s. 58.
- [48] Bayındır, *a.g.e.*, s. 40.
- [49] Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, s. 51.
- [50] Sonyel, *a.g.m.*, s. 1274; Bayındır, *a.g.e.*, s. 31; Hatipoğlu, *a.g.m.*, s. 125.
- [51] Asaf, *a.g.e.*, s. 11.
- [52] Taha Toros, *Kurtuluş Savaşında Çukurova*, Kültür Bak., Yay., Ankara, 2001, s. 50; Yurtsever, *a.g.e.*, s. 271.
- [53] Asaf, *a.g.e.*, s. 14.
- [54] Yurtsever, *a.g.e.*, s. 271; Hatipoğlu, *a.g.m.*, s. 125.
- [55] Mustafa Onar, *Haçin Dosyası*, Önder Matbaası, Adana, 1984, s. 29-30.
- [56] Onar, *a.g.e.*, s. 35-38; Hatipoğlu, *a.g.m.*, s. 124.
- [57] Akkuş, *a.g.e.*, s. 61.
- [58] Bildirici, *a.g.e.*, s. 49.
- [59] Sonyel, *a.g.m.*, s. 1276.
- [60] Akkuş, *a.g.e.*, s. 62.
- [61] Klavuz, *a.g.e.*, s. 43.
- [62] Sonyel, *a.g.m.*, s. 1276.
- [63] Uras, *a.g.e.*, s. 556.
- [64] Seher Boykoy, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Meclislerinde Ermeni Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1908-1912)", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.IV, ERÜ. Yay.,

Kayseri, 2007, s. 167.

[65] Akkuş, *a.g.e.*, s. 89.

[66] Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 128.

[67] Uras, *a.g.e.*, s. 556.

[68] Hatipoğlu, *a.g.e.*, s. 122.

[69] Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 53.

[70] Sonyel, *a.g.m.*, s. 1276.

[71] Akkuş, *a.g.e.*, s. 9.

[72] Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 362; Gazigiray, *a.g.e.*, s. 222; Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

[73] Cezmi Yurtsever, *Anaların Gözyaşları*, ÇSAM Yay., Adana, 2005, s. 40.

[74] Bayındır, *a.g.e.*, s. 64.

[75] H. Aliyar Demirci, "İkinci Meşrutiyet I. ve II. Yasama Döneminde (1908-1912) Osmanlı Ayan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, ASAM Yay., Ankara, 2003, s. 311.

[76] Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 148.